

Розділ 15.

УКРАЇНСЬКА ГЕНДЕРНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Зацікавлення проблемами гендерної ідентичності, перегляд традиційних означень фемінного й маскулінного, увага до колізій сексуальності/невротичності, сексуальності/творчості тощо не були в дев'яності роки чиеюсь епатажною примхою чи даниною моді. Як і в попередньому fin de siecle, самі межі цих понять знову видаються невизначеними, а звичні акценти – зміщеними. Згадані тенденції саме для української ситуації, можливо, слід вважати особливо актуальними й болючими: адже радянська ментальність законсервувала патріархальні цінності й уявлення XIX століття. І все, що відбувалося в західних суспільствах у зв'язку з різними етапами сексуальної революції, зміна становища жінок, їхня участь у всіх сферах суспільного життя, наголошення необхідності відмовитися від войовничості, агресивності й насильства як першорядних рис чоловічої ідентичності, визнання (принаймні на рівні декларацій і правових норм) гендерної паритетності, переосмислення родинних ролей – усе це, на жаль, майже не вплинуло на українську культуру.

Навіть перші спроби поки що небагатьох дослідників розглянути гендерні аспекти української культури відкрили багато імен і явищ, які досі майже не привертали належної уваги, видавалися маргінальними й малоцікавими. Адже боротьба за народні ідеали не лишала нібито часу на такі дрібниці, як, скажімо, інтелігентське неприйняття світобудови, відчуженість особистості, стосунки між статями, колізії духовного/тілесного, “суб'єктивізм Perezбудженої чутливості” (Ю. Габермас) тощо.

Якраз гендерний аналіз, не обмежуючись переважно соціальною, але й зміщуючи акценти на індивідуально-психологічну проблематику, враховуючи часто не завважений жіночий погляд, не визнані суспільством чи панівною патріархальною ідеологією ціннісні орієнтації, дозволяє побачити, скажімо, в прозі тієї ж Марко Вовчок персонажів, чие життя аж ніяк не визначається передусім соціальною нерівністю й класовим гнобленням. Сьо-

годні принаймні її майже не згадувана (а притім одна з найглибших, найдовершеніших – це колись визнавав навіть Франко!) повість “Три долі” видається цікавішою за канонізовану “Інститутку”. І сама письменниця, очевидно, ближча сучасному читачеві як блискучий знавець глибин жіночої психіки, ніж лише як “обличитель людей неситих”. У літературі *fin de siècle*, яку цікавить насамперед індивідуальний досвід, ключовими постають проблеми “нової моралі”, “нової сім’ї”, жіночої незалежності, зміни узвичаєних гендерних ролей у родині... Прикметник “новий” набув тоді, схоже, особливої принадності. Жіночі вартості посіли важливе місце серед цих досі неавторитетних цінностей та інтересів. І справа не обмежувалася проблемами жіночої емансипації. І патріархальна фемінність, і патріархальна маскуліність змінювалися. Не буде перебільшенням сказати, що саме жінки-письменниці, які ставали особливо серйозними конкурентками чоловікам у перші десятиліття ХХ віку, відчутно прискорили процес психологізації української прози, вироблення в ній незрівнянно вищої культури й майстерності психологічного аналізу. У добу модернізму українські інтелігентні читачі змогли нарешті пізнавати свої психічні стани, власні ситуації й пережиті колізії не лише в перекладних книжках. Психологія *femme moderne* – одне з безсумнівних модерністських відкриттів, щось досі майже цілковито екзотичне для української культури.

Нинішня ситуація відрізняється від попереднього рубежу століть уже тим, що маємо міцну традицію, а отже, й матеріал для самопізнання. Модернізація 1990-х починалася не в останню чергу з вивчення досвіду попереднього *fin de siècle*, з перепрочитання модернізму й досягнення тягlosti певних тенденцій – попри немінучі розриви й найнесприятливіші обставини – впродовж усього століття. Це можливість намацати ґрунт, скористатися наявним досвідом. Водночас із падінням залізної завіси українські інтелектуали дістали шанс одразу долучитися до тих теорій і моделей, що їх виробляли на Заході впродовж десятиліть.

Гендерна проблематика була такою мірою заказаною, а суспільство – таким безнадійно неготовим до порушення багатоліт-

ніх табу, що спроби заговорити про статеву й гендерну ідентичність спричиняли в дев'яності роки передусім скандали. Скандальним видавалося, скажімо, обговорення проблем трансвеститів чи гомосексуалістів у популярних телепередачах та пресі (все ще вірилося, мабуть, що коли явище не називати, не означувати, то його й не буде).

У нашому літературознавстві цей дискурс означили насамперед дослідники модернізму. В тому методологічному вакуумі, що виник наприкінці вісімдесятих років, після краху соціалістичної, “марксистсько-ленінської” методології, в українській гуманітаристиці чи не найактивніше розвивалися феміністичні й гендерні інтерпретаційні підходи. (На жаль, ні постколоніальний, ні, наприклад, рецептивний аналізи так активно не застосовувалися.) Уже 1991 року заявив про себе феміністичний семінар в Інституті літератури Академії наук України і з'явилися перші публікації. Вийшли українські переклади засадничих теоретичних праць С. де Бовуар, К. Мілет, В. Вулф. В українському модернізмі несподівано (і неприйнятно!) для традиціоналістів було наголошено феміністичні мотиви, проблеми пошуку сексуальної ідентичності, весь той комплекс ідей, який західним дослідникам давав підстави говорити про “сексуальну анархію” доби *fin de siècle*. Прикметно, що наприкінці дев'яностих з'явилась одразу ціла низка книжок і помітних публікацій, присвячених Лесі Українці (аж до того, що вульгарно потрактоване “лесбійство” стало предметом дешевої маскультної публіцистики *a la* Бузина). “Не секрет, що нинішня інтенсивна гальванізація лесезнавчих студій спричинена в першу чергу скасуванням у науці неявного тоталітарного “табу на гендер”, – писала Оксана Забужко, – і почалася вона саме з “табору” феміністичної теорії. Висловлена Р. Веретельником у 1989-му р. думка, що поетесина проverbsальна самотність “ніколи не розглядалася як вислід її становища жінки, яка пише в світі, де жінки та їхні проблеми не вважаються важливими” [8, 7]; (...) ця думка за наступні десять років переконливо продемонструвала свій дійсно невичерпний евристичний потенціал: тільки-но фемінізм Лесі Українки з “маргіналій” опинився “в фокусі” дослідницької уваги, як уся сукупно філософська проблематика її творчості зненацька здобула

поновлену й несподівану актуалізацію, і крізь маловиразну канонічну постать національно-героїчного пантеону проступила складна й напружена діалектика світоглядowego поступу письменниці, повна внутрішніх конфліктів і суперечностей” [3, 17].

Минуле стало винятково суголосним сучасності, в текстах Лесі Українки вичитують животрепетні проблеми, яких упродовж століття ніби й не помічали. І це суголосся варто розглядати як певну концептуальну якість, особливо в контексті нових трактувань самого поняття історичного часу й історичної реальності. Славою Жижек, вслід за багатьма теоретиками, наголошує, зокрема, на потребі відмовитися від “реалістичного” опису минулого, “яким воно було насправді”, і розрізняє, використовуючи марксистську термінологію Вальтера Беньяміна, “гомогенний час” офіційної історіографії та “відкритий” і “перервний” час, яким він бачиться представникам “переможених” груп чи меншин. “На відміну від тріумфальної ходи переможців, зображеної офіційною історіографією, гноблений клас апропріює минуле, оскільки воно “відкрите”, оскільки “надія на визволення” уже діє в ньому. Він підносить минуле, оскільки в ньому вже наявний – у формі “помилки”, які намагаються забути, – вимір майбутнього” [2, 140]. Історична тема постає в мисленні сучасного дослідника як “монада”, в якій сучасність сприймається “моментом теперішнього, з яким безпосередньо – в обхід континууму еволюції – поєднується минуле” [2, 141]. Певні моменти історії наповнюються сучасністю, переживаються як актуальні. Ця теорія “конструювання історії” залежно від потреб сьогодення добре пояснює, зокрема, нинішню зосередженість українських дослідників на модерністській добі. Попри всі – уже досить численні – заклики й попередження про надмірну увагу до цього періоду, про забуття великої спадщини ХІХ століття тощо, інтерес до модернізму впродовж 90-х років не спадає, звичайно ж, тому що в українській культурі нині відбувається чергова спроба модернізації. Процеси, характерні для модернізму початку ХХ століття, у чомусь подібні, “гомогенні” до нинішніх. Для мене тут важливо наголосити, що кожна спроба модернізації пов’язувалася з увагою до проблем гендерної ідентифікації.

Соломія Павличко в монографії “Дискурс модернізму в українській літературі” вперше заговорила про те, що серед найважливіших опозицій, наявних у цьому дискурсі, як-от “українськість” (патріотизм)/європеїзм, закритість/відкритість культури, реалізм (правдивість)/естетизм, можна вирізнити й “ще одну ключову опозицію – жіночого та чоловічого, або феміністичного й патріархального, яку цілком ясно усвідомлювали всі учасники цього літературного дискурсу” [4, 69]. Для доби модернізму, нагадувала авторка, особливо притаманною була інверсія гендерних ролей, руйнування звичних стереотипів чоловічої й жіночої поведінки. Матеріалом для аналізу тут стали, зокрема, біографії Лесі Українки, Ольги-Косач-Кривинюк, Ольги Кобилянської. Дещо таємничі, езотеричні, “лінгвістично ексцентричні” листи Лесі Українки до Кобилянської, незвичайні документи дружби-любові двох визначних жінок епохи стали, як писала Соломія Павличко, “втіленням мрії про любов, яка не зреалізувалася в їхньому житті повною мірою. Лесбійською фантазією, для якої дають підстави й щоденники Кобилянської, і її попередні твори” [4, 86]. Йшлося про руйнування, насамперед (але не лише!) жінками-письменницями, тих меж і рамок, які структурували незрушні уявлення про одвічну “жіночість” і “мужність”/чоловічість. (Прикметно, що для означення маскулінності в українській мові немає слова, її самоочевидність у патріархальному дискурсі, ймовірно, видавалася такою, що не потребує якихось означень чи описів.) За логікою протиставлення, перше не може мати ознаки другого, а справжньому чоловікові натомість несвітськи соромно виявляти риси, які вважалися питомими жіночими, як співчутливість чи ніжність... Право досягнення власної сексуальної ідентичності, навіть і право вибору сексуального партнера, ніколи не було жіночим правом. Героїні Ольги Кобилянської вперше в нас на нього посягнули.

Коли в “Дискурсі модернізму” проаналізовано образи “нових жінок”, колізії “жіночої сили й чоловічої слабкості” [4, 71], то в книжці про Агатангела Кримського Соломія Павличко зачепила подібні проблеми, але тепер уже через аналіз чоловічого досвіду й чоловічої творчості. “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського” тому й можна назвати

блискучим зразком саме гендерної (і звичайно ж психоаналітичної) студії, де йдеться про зв'язок Логосу й Еросу, про руйнування патріархальної маскулінності, про те, як саме гомосексуальний досвід сублимував Кримський у творчості, врешті, про страх письменника перед “нечестивим коханням” і відтак аскетичний “шлях до самодеструкції”. Кримський, з його досить незвичайною одвертістю (особливо як на тодішнє інтелігентне українське середовище, сковане страхом неписаних патріархальних заборон), у листуванні з друзями не боявся описувати адресатам інтимні внутрішні проблеми, власні хворобливі стани, перипетії боротьби з нападами істерії, з суїцидальними настроями тощо. Вдаючись до психоаналітичної методології, авторка дуже цікаво простежує, як у долі надривних, невротичних персонажів Кримського відбиваються колізії його біографії, як пережите стає художньою фактурою. Особливо цікаво це проаналізовано у зв'язку з романом Кримського “Андрій Лаговський”, де й сексуальність, і націоналізм, і орієнталізм, тобто виразно автобіографічні складники, стають найважливішими предметами рефлексії головного героя. “Зі зміною статі змінюється душа” [5, 109], – узагальнює Соломія Павличко, цитуючи твердження В. Розанова про те, “що душа є тільки функцією статі, що стать є ноуменом душі як свого феномена. Точніше, стать – невидима, безколірна, неосяжна – витворює душу і тіло з його формами” [7, 118].

Застосовуючи гендерні підходи, сучасні літературознавці змогли по-новому тлумачити багатьох чільних класиків нашого письменства. Можна згадати тут дисертаційне дослідження Романа Веретельника “Феміністичне прочитання драматургії Лесі Українки” (Оттава, 1989), монографію Тамари Гундорової “Проявлення слова” (Львів, 1997), розвідку Марії Зубрицької “Етичний парадокс дискурсу любові у драматичних творах Володимира Винниченка” (“Наукові записки Національного університету “Киево-Могилянська Академія”. – Т. 4. – К., 1998), базовану на феміністичній методології статтю Соломії Павличко “Марко Вовчок” в англomовному збірнику “Російські жінки-письменниці” (Нью-Йорк, 1997), низку публікацій, присвячених творчості В. Винниченка, О. Кобилянської, Л. Українки, В. Домонтовича в збірнику “Тендер і культура” (К., 2001) тощо.

На рубежі 80-х – 90-х років одним із домінантних стало поняття “відродження”. Йшлося про відродження національної ідеї, національної історії, заборонених набутоків культури, літератури, мистецтва тощо. Така пасеїстська, реставраційна настанова спричинювала ідеалізацію минулого і – дуже часто – відкидання модерних цінностей, вироблених західними демократіями. Романтизація козаччини, інтерпретація сільської громади як носія абсолютної етики (а часом і естетики) – все це, зрозуміло, унеможливило будь-яку критику патріархальних структур. У цьому контексті фемінізм частенько сприймали як імпортовану з Заходу ідеологію, загрозливу для самого існування традиційних українських цінностей. Ось чому заслуга гендерної критики в модернізації українських культурологічних дискурсів 90-х років дуже велика. Було запропоновано альтернативні моделі аналізу національної культури. Ще 1991 року Соломія Павличко писала про “загрозу консерватизму”, про те, що перш ніж відроджувати, “варто вивчити, осмислити і проаналізувати”: “Що може зробити феміністичний аналіз з історією української культури? Перечитати її по-своєму. Зруйнувати, розконсервувати патріархальні структури мислення і народницькі ідеали. Породжений романтизмом народницький ідеал, а саме ідеал літератури, котра служила б визволенню і просвіті народу, консервує старі або розвиває нові патріархальні ідеали, субординацію, сексизм, нерівноправність” [6, 34].

Українська гендерна культурологія багато зробила також для аналізу складної й контрверсійної колізії фемінізму та націоналізму. Проголошена деякими ультраправими публіцистами теза про цілковиту непоєднуваність ідеології націоналізму, державництва та фемінізму (спершу, мовляв, треба побудувати державу, а вже потім займатися забаганками про рівність статей) насправді не витримує критики. “Усвідомлення та природа ідентифікації індивіда з національними та гендерними ролями є питанням особистого самоусвідомлення, – стверджує Марта Богачевська-Хомяк. – Ми не можемо уникнути ані фемінізму, ані націоналізму, позаяк усі ми маємо стать (gender) і належимо до певної групи, навіть якщо задля особистісного виокремлення ми заперечуємо цю приналежність. Незважаючи на те, чи стосується це всіх індивідів, не всі однаковою мірою усвідомлюють свою

приналежність до певної нації чи гендеру. Дехто сприймає свої гендерні ролі як даність, інші носяться з національною ідентичністю. Націю та жінку можна редукувати до єдиного визначення лише в тих суспільствах, де індивіда розглядають виключно як частину чітко структурованого цілого. (...) У розвинених суспільствах особі притаманно багато ідентичностей, вона грає багато ролей. Якщо суспільство відкрите, тобто індивід може бути самим собою, – суспільні ролі доповнюють одна одну і не конфліктують із суспільством” [1, 5]. Жінки, які усвідомили свою належність до колоніальної культури, до культури пригнобленої чи недомінантної нації, беруть на себе подвійний обов’язок – боротися проти дискримінації як національної, так і гендерної. І спільним знаменником тут стає поняття свободи, заперечення будь-яких утисків і підпорядкованості. Вважати, що феміністичні, гендерні ідеї, боротьба за права жінок стають на заваді утвердженню національної ідеології, можна, очевидно, лише тоді, коли самі демократичні цінності підпорядковуються якимось іншим пріоритетам. Цікаво, що деякі критики й письменники (в півстолітньому діапазоні від Євгена Маланюка до Володимира Діброви) пробували пояснити слабкості й проблеми української літератури тим, що в ній надто сильне “жіноче”, фемінне, а отже, мовляв, нерациональне начало. Очевидно, що саме це пояснення не може претендувати на раціональність чи інтелектуальну вичерпність.

Упродовж дев’яностих років поступово витворювався новий класичний канон української літератури. Соломія Павличко свого часу означила “канон класиків як поле гендерної боротьби”. З одного боку, принаймні кілька жінок-письменниць, Марко Вовчок, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Ліна Костенко, належать до найчільніших, і приводів для нарікань на гендерну дискримінацію ніби й немає. Однак аналіз самих підстав і принципів канонізації жінок-авторок розкриває спрощеність, неповноту, навіть невідповідність прочитання їхньої творчості. Адже й Марко Вовчок, і особливо Леся Українка та Кобилянська, були активними прихильницями емансипаційних та феміністичних ідей. Саме Лесю Українку ми вважаємо зачинателькою української

феміністичної критики (маю на увазі насамперед її статтю “Нові перспективи і старі тіні: нова жінка західноєвропейської белетристики”). Проте цих феміністичних мотивів ніколи не наголошували в численних історіях української літератури, писану впродовж ХХ століття, у дослідженнях про письменниць. І відносно слабші твори часом проголошувалися вершинними (Лесю Українку знаємо передусім як співачку “досвітніх огнів” і “слова-зброї” – це мотиви її ранніх, незрілих віршів; Кобилянську – переважно як викривача “жадоби власності”, а Марко Вовчок – як борця з кріпацтвом...) лише тому, що в них знаходили ті соціальні, народолюбні ідеї, які творцям канону видавалися найвагомішими. Натомість мотиви жіночої емансипації апріорі відкидалися як “непотрібні”, маргінальні. В останні десятиліття двадцятого століття західні дослідниці відкрили цілу низку імен, які були “забуті” саме через малозначущість, як здавалося, гендерної проблематики в патріархальному суспільстві. З появою цих нових імен іноді змінювалися самі параметри класичної літератури, уявлення про основні її мотиви, теми, образи. Українські дослідниці сьогодні так само акцентують увагу на творчості жінок-авторок, не оцінених належно сучасниками. Йдеться, скажімо, про психологічну прозу Ірини Вільде, драматургію Людмили Старицької-Черняхівської, мемуаристику Уляни Кравченко. Історія української літератури постає багатограннішою й розмаїтішою, деякі колізії несподівано стають цікавими не лише для академічних дослідників, але й для ширшого читацького загалу.

Говорити про багато гендерних конфліктів, суперечностей і протистоянь, наявних в українській культурі, ще не прогнозує їх розв’язання (конфлікти тут обов’язкові, неунікні і, зрештою, необхідні в плині самого життя). Славою Жижек писав, що “стосунки між статями за означенням “конфліктні”, антагоністичні; тут немає якогось остаточного рішення, і єдиним підґрунтям для хоч якось стерпних стосунків між статями є усвідомлення цього основного антагонізму, основного конфлікту” [2, 13]. Але, попри це, можна прогнозувати уможливлення діалогу, а відтак і подолання деяких зон відчуження.

Використана література:

1. Богачевська М. Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку // “Ї”. Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 17.
2. Жижек С. Возвышенный объект идеологии. – М.: Художественный журнал. – 1999.
3. Забужко О. Une Princesse Lointaine: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема // Гендер і культура. – К., 2001.
4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1997.
5. Павличко С. Націоналізм. Сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000.
6. Фемінізм як можливий підхід до аналізу української культури // Павличко С. Фемінізм. – К.: Основи, 2002.
7. Розанов В. Люди лунного света. Метафизика христианства // Сочинения в 2-х т. – М., 1990. – Т. 2.
8. Weretelnyk R. A Feminist Reading of Lesia Ukrainka's Dramas: Doctoral Thesis. – University of Ottawa, 1989.